ISLOMIY BANK MUASSASALARIDA PENYA VA JARIMANING BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRILISHI

F.I.SH: Raximova Onaxon Ozod qizi.

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI, 08.00.08 – Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit, PhD tayanch doktorant

Annotatsiya. Maqolada islomiy bank muassasalarida to‘lov muddati buzilganligi uchun qo‘llaniladigan penya va jarima summalarining huquqiy tabiati hamda ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi tahlil qilingan. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, Soliq kodeksi va bank qonunchiligi me’yorlari Islomiy moliya institutlari uchun buxgalteriya hisobi va audit tashkiloti (AAOIFI) talablari bilan qiyoslanadi. Bunday summalarni bank daromadi sifatida emas, maqsadli majburiyat sifatida tan olish uslubiyoti asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: penya, jarima, neustoyka, islomiy bank faoliyati, islomiy moliya standartlari, xayriya jamg‘armasi, buxgalteriya hisobi, oshkor qilish, islomiy moliya kengashi.

Kirish

An’anaviy bank amaliyotida to‘lov muddatining buzilishi uchun undiriladigan penya va jarima muassasaning boshqa daromadlari tarkibida e’tirof etiladi. Islomiy bank muassasasida esa masala boshqacha qo‘yiladi: pul qarzining kechikishi uchun undiriladigan har qanday qo‘shimcha to‘lov, mohiyatan, muddat evaziga majburiyat summasining oshishini anglatadi va bunday tushum muassasaning daromadi bo‘la olmaydi. Ayni paytda to‘lovga qodir bo‘la turib majburiyatni ataylab kechiktirayotgan qarzdorga nisbatan intizomiy ta’sir chorasi zarur. Ushbu ikki talabni uyg‘unlashtirish penya va jarimani hisobga olishning o‘ziga xos tartibini yuzaga keltiradi.

O‘zbekiston Respublikasida 2026-yil 27-martdagi O‘RQ-1126-son Qonuni

bilan islomiy bank faoliyatining huquqiy asoslari belgilanib, hujjat 2026-yil 29-iyunda kuchga kirdi. Shu munosabat bilan milliy hisob amaliyotida yangi obyekt - muassasa daromadi hisoblanmaydigan, biroq uning balansida harakat qiladigan mablag‘larni hisobga olish masalasi dolzarb bo‘lib qoldi.

Fuqarolik kodeksining 260-moddasiga ko‘ra qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan, qarzdor majburiyatni bajarmagan yoxud lozim darajada bajarmagan taqdirda kreditorga to‘lashi shart bo‘lgan pul summasi neustoyka hisoblanadi. Kodeksning 261-moddasida uning ikki shakli farqlanadi: qat’iy pul summasida hisoblanadigan jarima hamda kechiktirilgan muddatning har bir kuni uchun bajarilmagan qism summasidan foizda hisoblanadigan penya. 262-moddaga binoan neustoyka to‘g‘risidagi kelishuv yozma shaklda tuzilishi shart, 263-moddada qonuniy neustoyka nazarda tutilgan, 264-moddaga muvofiq esa neustoyka miqdori majburiyat buzilishining oqibatlariga nomutanosib bo‘lsa, sud uni kamaytirishi mumkin. Kodeksda qarzni uzish navbati ham belgilangan bo‘lib, unda neustoyka oxirgi o‘rinda qoplanadi - bu qoida kelib tushgan mablag‘ni analitik hisobda to‘g‘ri taqsimlash uchun asos bo‘ladi.

Soliq qonunchiligida majburiyatlar buzilganligi uchun tan olingan yoki sud qarori bilan undirilishi lozim bo‘lgan neustoyka summalari soliq to‘lovchining boshqa daromadlari tarkibiga kiritiladi. Ayni vaqtda Soliq kodeksining 71-2-bobi (480-3 - 480-6-moddalar) islomiy moliya operatsiyalariga soliq solishning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi, biroq kechiktirish uchun undirilgan va xayriyaga yo‘naltirilgan summalar masalasi alohida tartibga solinmagan.

“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunga O‘RQ-1126-son Qonun bilan kiritilgan o‘zgartirishlar mazkur masalada uslubiy tayanch beradi. Qonunning 5-moddasida moliyalashtirish tamoyillari qatorida “foizlilik” so‘zi “to‘lovlilik” so‘zi bilan almashtirildi; 62-moddada esa bank daromadi sifatida faqat ustama va foydadan olinadigan ulush miqdori tilga olinadi. Demak, kechiktirish uchun undirilgan summa qonun matnida ham bank daromadining tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatilmagan. Qonunning 35-1-moddasiga ko‘ra bankning islomiy moliya kengashi shartnomalar, ichki hujjatlar va hisobot loyihalarini ko‘rib chiqadi

hamda ma’qullaydi va muvofiqlik masalalari bo‘yicha xulosalar beradi. 74-moddaning oltinchi qismiga binoan esa bunday banklarda har yili kamida bir marta islomiy moliya bo‘yicha tashqi audit tekshiruvi o‘tkaziladi.

Islomiy moliya talablariga ko‘ra kechiktirish uchun undirilgan mablag‘ muassasaning daromadi hisoblanmaydi va uning foydasini shakllantirishda ishtirok etmaydi. Shu bilan birga to‘lovga qodir bo‘la turib majburiyatni bajarmayotgan qarzdorga nisbatan shartnomada belgilangan miqdorda summa undirish, uni esa xayriya maqsadlariga yo‘naltirish mumkin deb qaraladi. Bunda to‘lov intizomini ta’minlash vositasi saqlanadi, ammo muassasa undan moddiy manfaat ko‘rmaydi.

Haqiqiy moliyaviy qiyinchilikka tushgan qarzdorga nisbatan boshqacha yondashuv qo‘llaniladi: unga muhlat berish, qarzni qayta ko‘rib chiqish yoki to‘lovlarni qismlarga bo‘lish maqsadga muvofiq deb topiladi va bunday holatda summa undirilmaydi. Shu bois bankning ichki hujjatlarida kechikish sabablarini baholash tartibi belgilanishi lozim. Muassasa qarzni undirish bilan bog‘liq haqiqiy xarajatlarini (sud xarajatlari, xabarnomalar, undiruv bilan bog‘liq amaliy sarflar) qoplashi mumkin, biroq boy berilgan foyda uchun talab qo‘yish nazarda tutilmaydi. Ushbu farq hisobda ham aks etishi kerak: qoplanadigan haqiqiy xarajatlar va xayriyaga yo‘naltiriladigan summa bir-biridan ajratiladi.

AAOIFI hujjatlarida mazkur masala bir necha yo‘nalishda tartibga solingan:

– islomiy moliya standarti (3-son) - to‘lovni asossiz kechiktirayotgan qarzdorga nisbatan shartnomada belgilangan summani undirish va uni xayriya maqsadlariga yo‘naltirish, bunday summani muassasa daromadi sifatida tan olmaslik talabi;

– nasiyaga savdo bo‘yicha standart (8-son) - kechiktirish evaziga qarz qoldig‘ini yoki ustama miqdorini oshirish taqiqlanishi;

– moliyaviy buxgalteriya hisobi standarti (1-son) - moliyaviy hisobot to‘plamiga xayriya jamg‘armasi manbalari va ulardan foydalanish to‘g‘risidagi hisobotning kiritilishi, shuningdek talablarga muvofiq bo‘lmagan manbadan

olingan tushumlar, ularning miqdori va sarflanish yo‘nalishlari izohlarda oshkor etilishi;

– moliyaviy buxgalteriya hisobi standarti (30-son) - muddati o‘tgan qarzlar bo‘yicha qadrsizlanish va zaxiralarni baholash tartibi;

– boshqaruv standartlari - ichki muvofiqlik tekshiruvi doirasida bunday summalarning ajratilishi va maqsadli sarflanishini nazorat qilish;

– audit standartlari - tashqi auditor tomonidan xayriya jamg‘armasining shakllanishi hamda sarflanishini tekshirish va natijalarni hisobotda bayon etish.

Markaziy bank huzurida 2026-yil iyul oyida tashkil etilgan islomiy moliya kengashi milliy standartlarni aynan AAOIFI hujjatlariga tayangan holda ishlab chiqmoqda. Shu sababli kechiktirish uchun undiriladigan summalarni hisobga olish tartibi ham milliy me’yoriy hujjatlarda shu talablar asosida belgilanishi kutilmoqda.

Kechiktirilgan to‘lov bo‘yicha hisoblangan summa daromadlar hisobvaraqlarida aks ettirilmaydi. Uning olinishi ehtimoli noaniq bo‘lganligi bois hisoblangan, lekin undirilmagan miqdorlar balansdan tashqari hisobda yuritiladi va shartnoma bo‘yicha talab sifatida qayd etiladi.

Mablag‘ kelib tushganda u majburiyat sifatida tan olinadi: pul mablag‘lari hisobvarog‘i debetlanadi va “xayriya jamg‘armasiga to‘lanadigan majburiyat” passiv hisobvarog‘i kreditlanadi. Bunday yozuv mazkur summaning bank foydasiga kirmasligini va uning kapitalini oshirmasligini ta’minlaydi.

Qarzdor to‘lagan mablag‘ avval moliyalashtirishning asosiy summasi va ustama bo‘yicha qarzdorlikni, so‘ngra kechiktirish uchun hisoblangan summani so‘ndirishga yo‘naltiriladi. Har bir tarkibiy qism alohida analitik hisobvaraqda kuzatiladi.

Xayriya majburiyati bankning islomiy moliya kengashi ma’qullagan yo‘nalishlar bo‘yicha ijtimoiy va xayriya maqsadlariga sarflanadi; sarflanganda majburiyat hisobvarog‘i debetlanadi. Mablag‘ bank, uning aksiyadorlari, rahbar

xodimlari yoki ular bilan bog‘liq shaxslar foydasiga yo‘naltirilishi mumkin emas, har bir sarf tasdiqlovchi hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi.

“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunning 20-1-moddasiga muvofiq islomiy bank faoliyati doirasidagi operatsiyalar bo‘yicha buxgalteriya hisobi alohida yuritiladi. An’anaviy bank tarkibidagi bo‘linmada ushbu summalar bankning boshqa daromadlari bilan aralashtirilmaydi.

Yillik hisobot tarkibida xayriya jamg‘armasi manbalari va sarflari to‘g‘risidagi ma’lumot, davr boshi va oxiridagi qoldiqlar, tushum manbalari hamda sarflanish yo‘nalishlari keltiriladi. Ushbu ma’lumot bankning islomiy moliya kengashi yillik xulosasi va tashqi audit natijalari bilan tasdiqlanadi.

Hozircha milliy hisobvaraqlar rejasida bunday mablag‘lar uchun alohida passiv hisobvaraq nazarda tutilmagan, hisobot shakli tasdiqlanmagan, soliq qonunchiligida esa neustoyka summalari umumiy tartibda daromad deb qaraladi. Natijada bank daromad sifatida tan olmagan summadan soliq yuki yuzaga kelishi mumkin.

Shu munosabat bilan quyidagilar taklif etiladi: Markaziy bankning hisobvaraqlar rejasiga xayriya majburiyatini hisobga oluvchi alohida hisobvaraq va tegishli balansdan tashqari hisobvaraq kiritish; xayriya jamg‘armasi manbalari va sarflari to‘g‘risidagi hisobot shaklini tasdiqlash; Soliq kodeksining 71-2-bobida bunday summalar bank daromadi tarkibiga kiritilmasligini aniq belgilash; banklarda kechikish sabablarini baholash, muhlat berish va summa undirish tartibini belgilovchi ichki nizomni islomiy moliya kengashi xulosasi asosida qabul qilish; auditorlar uchun tekshiruv uslubiyotini ishlab chiqish hamda shartnomalarda mijozga ushbu summa bank daromadi emasligini tushuntirib o‘tish.

Islomiy bank muassasasida penya va jarima to‘lov intizomini ta’minlash vositasi sifatida saqlanadi, biroq u daromad emas, maqsadli majburiyat sifatida hisobga olinadi. Milliy qonunchilik bunday yondashuv uchun zarur asosni yaratdi: alohida hisob yuritish, islomiy moliya kengashi xulosalari va yillik tashqi audit

qonun darajasida mustahkamlandi. Endilikda hisobvaraqlar rejasi, hisobot shakllari va soliq me’yorlarini AAOIFI talablariga muvofiq to‘ldirish zarur. Bu esa hisobotning shaffofligini oshiradi va mijozlar ishonchini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, 260 - 264-moddalar.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2026-yil 27-martdagi O‘RQ-1126-son Qonuni “O‘zbekistonda islomiy bank faoliyatini joriy etishga qaratilgan qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida”.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (2019-yil 5-noyabrdagi O‘RQ-580-son Qonuni tahririda), 5, 20-1, 35-1, 62 va 74-moddalar.

4. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, boshqa daromadlarga oid me’yorlar hamda 71-2-bob (480-3 - 480-6-moddalar).

5. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni (2016-yil 13-apreldagi O‘RQ-404-son Qonuni tahririda).

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.

7. Islomiy moliya institutlari uchun buxgalteriya hisobi va audit tashkiloti (AAOIFI) standartlari to‘plami. - Manama, Bahrayn.

8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy ma’lumotlari, 2026-yil.